

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2024.3.121>

LEYLA HACIYEVA*

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ PAREMİYALARIN TƏDQIQINƏ DAİR

Atalar sözləri elə bir anlayışdır ki, hər zaman dünya alimlərinin maraq dairəsinə daxil olub. Əksər tədqiqatçılar tarixi aspekti də araşdırmaya cəlb etməklə kəşf məqsədini ön plana çəkmişlər. Bundan əlavə, atalar sözünün quruluşca təhlili ümumilikdə folklorun quruluşca təhlili üçün dəyərli nümunə olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində atalar sözlərinin- paremioloji vahidlərin tədqiqi, yığılıb toplanması XIX əsrdən etibarən başlansa da, paremioloji vahidlərin dilçilik baxımından tədqiqi XX əsrin sonlarından etibarən intensivləşməyə başlamışdır. Məqalədə Azərbaycan dilçiliyində atalar sözlərinin dilçilik baxımından tədqiqindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: paremiya, atalar sözü, folklor, tədqiqat, dilçilik

Giriş

Folklor həqiqətən quruluş baxımından öyrənilsə, o zaman bu atalar sözü janrına da aid edilməlidir. Struktur təhlili ilə bağlı bütün ümumi nəzəri problemlər folklor, atalar sözləri üçün də zəmindir. Belə nəzəri problemlərə aiddir: 1) əsas və digər struktur bölmələrin xarakteri; 2) bu vahidlərin mövcudluğu və onların semantik təhlili; 3) təhlil vahidlərinin yararlılığı haqqında faktlar.

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun paremioloji fondu olmasın. Bu fakt öz növbəsində bizi atalar sözü, onların mahiyyəti, semantik cəhəti barədə düşünməyə sövq edir. Belə olduqda atalar sözlərinin ifadə etdiyi mənanın mürəkkəbliyi, rəngarəngliyi aydın şəkildə ortaya çıxır. Tarix boyu atalar sözlərinin nəzəri təhlili və elementləri onların dilçilik tədqiqinə və səciyyələndirilməsinə yönəlmişdir. Əgər biz işarələr sistemi ilə semantika arasındakı əlaqənin eyniliyini qəbul ediriksə, deməli, paremioloji vahidlər sistemində semantik əlaqələrin daxili məzmun ifadə etdiyini bilməliyik. Dilin paremioloji vahidlərinin sistemliliyi özünü sintaktik səviyyədə göstərir. Buna görə atalar sözlərini təhlil edərkən ilk növbədə onların quruluşuna diqqət yetirmək lazımdır.

Əsas təhlil

Məlumdur ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığına aid nümunələr XIX əsrdə nəşr olunmuşdur. Tanınmış paremioloq Ziyət Əlizadə qeyd edir ki, XIX əsrin axırlarında Məhəmməd vəli Qəmərli topladığı atalar sözlərinə həsr olunmuş 52 səhifəlik çərəkə çap etdirmişdir [3,s.56]. Eləcə də bu işdə Eynəli Sultanovun məziyyətləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun atalar sözü və məsəllərlə bağlı iki məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Bu tip əsərlərə Çernyayevskinin “Vətən dili” və F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” əsərlərini nümunə göstərə bilərik. O cümlədən A.Şaiq, N.Nərimanov, Y.V.Çəmənəzəminli kimi görkəmli şəxsiyyətlər də atalar sözü və zərbi-məsəllər barədə qiymətli fikirlər söyləmişlər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan atalar sözü və məsəllərin öyrənilməsi, toplanılması Hənəfi Zeynallı və Əbülqasım Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, onların gördüyü işlər və gəldikləri qənaətlər bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, H.Zeynallı topladığı atalar sözlərinin struktur xüsusiyyətlərini, məna variantlarını, keçdiyi inkişaf yollarını, rusiyalı elm adamlarının atalar sözü və məsəllərə olan fikirlərini öz kitabında toplamışdır. Ə.Hüseynzadə isə öz əsəri isə fərqli mövqedə dayanır. Bu kitabın digərlərindən fərqi bundadır ki, toplanan ifadələrin əvvəlki formasından qəlib şəklinə düşənə qədər keçdiyi inkişaf mərhələsinin geniş şərhi verilir, elmi nəticələrdən ibarət giriş hissəsi mövcuddur. Bundan əlavə, Ə.Hüseynzadə həm də iki paremioloji vahidi bir-birindən fərqləndirən cəhəti göstərir: atalar sözünün konkret, məsəllərin isə yığcam əhvalat mənasına uyğun gəldiyini bildirir. Bu və digər tədqiqatlar göstərir ki, bu əsərlərdə ictimai mövcudluqdan yaranan atalar sözü və zərbi-məsəllər həqiqətləri aşkar etmir, lakin özündə əsərlərdən bəri mövcud olan milli-mənəvi və əxlaqi konsepsiyaları birləşdirməklə ümdə fikir kimi çıxış edir. Digər mənada atalar sözləri həyatdır, onun qədər sirli və müfəssəldir. Ona görə də insan həyatının bütün sahələrində öz yerini tutur.

Yuxarıda adı çəkilən şəxsiyyətlərlə yanaşı, atalar sözü və məsəlləri tədqiq edənlər sırasında İ.İbrahimovun məziyyətini də unutmaz olmaq olmaz. Belə ki, o ilk dəfə atalar sözünün qapalı model olduğunu

göstərmiş, bu hikmətli sözlərdə çoxmənalılıq hadisəsinə rast gəldiyini demişdir. İbrahimovun atalar sözü və məsəllərlə bağlı söylədiyi fikirlərlə razılaşan V.Vəliyev öz tədqiqatlarında bu məsələyə geniş yer ayırmışdır.

Atalar sözü və zərbi-məsəllər hər bir xalqın həyatında xüsusi rol oynamaqla yanaşı, həmin xalqın folklor incisi kimi indiyədək öz mövqeyini, hikmətini qoruyub saxlamaqdadır. Bu da öz növbəsində gələcək nəsillərin mənəvi inkişafına, milli kimliyinə, xəlqilik prinsipinə əsaslı təsir göstərir. Məlumdur ki, həm atalar sözü, həm də məsəllər qapalı modellər formasına malikdir. Ümumiyyətlə, atalar sözü və zərbi-məsəllər barədə danışmadan əvvəl ilk növbədə onlar arasında olan müəyyən xüsusiyyətləri (oxşar və fərqli cəhətləri) vurğulamaq lazımdır. İlk xüsusiyyət atalar sözü və zərbi-məsəllərin adlandırılması məsələsidir. Bu məsələ uzun müddət mübahisəli qalmışdır. Çünki hələ qədim dövrlərdən atalar sözü və zərbi-məsəllərin çərçivə və sərhədləri müəyyənləşdirə bilməmişdir. Buna görə də bir sıra tədqiqatçılar bu qapalı modelləri adlandırarkən müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. Bu da öz növbəsində modellərin adlandırılmasında anlaşılmaqlığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, SSR Elmlər Akademiyasının çap etdirdiyi «Русско-азербайджанский словарь» əsərində пословица sözünün tərcüməsi atalar sözü və məsəl formasında verilmişdir.

Z.Əlizadə qeyd edir ki, 1962-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycanca-rusca” adlı lüğətdə atalar sözü və məsəl sözlərinin mənası belə verilmişdir: məsəl-həm пример həm də пословица mənasında işlənir [2,s.45]. Atalar sözü və məsəllərin adlandırılması məsələsində Hənəfi Zeynallının fikirlərinə toxunmaq lazımdır. Belə ki, H.Zeynallı atalar sözlərini iki cür təsnif etmişdir. O özündə həm məsəli (zərbil-məsəl) həm də adi sözləri (savları) birləşdirir. Əski türkcədən məlum olduğu kimi, atalar sözü dedikdə “sav” başa düşülür, разговорка isə məsəldir. Ə.Qarabağlı iddia edir ki, məsəllər daha geniş semantikaya malikdir. Belə ki, məsəl deyəndə biz təkcə tamamlanmış atalar sözü yox, kiçik həcmli əhvalat, nağıl, rəvayət və s. başa düşürük. Bununla yanaşı, Ə.Qarabağlı məsəllərin də lətifə və rəvayətlər kimi həcmcə kiçik və gülməli mətnlər olduğunu göstərmişdir.

Terminyaratmada bir digər ad isə Qantəmirə aiddir. Belə ki, o, atalar sözünü *timsal* adlandırmışdır: Nə qədər timsal və zərbi-məsəllər eşitsəniz, uşaqlarınıza deyiniz, yazsınız, sonra baha qiymətə satarlar [2,s.46].

“Bu dil vahidləri üçün ən xarakterik əlamət onların sabit, dəyişməz formaya malik olması, yəni frazeologizmləşərək sabit formada işlənməsidir” [5,s.372] Qapalı modellərin adlandırılması məsələsindən başqa dilçiliyimizdə atalar sözü və zərbi-məsəllərin müəyyən cəhətlərinə dair qəti fikirlər söylənməmişdir. S. Cəfərov atalar sözü və zərbi-məsəlləri bir-birindən fərqləndirən cəhəti bildirmişdir ki, istər mənasına, istərsə də qrammatik quruluşuna görə atalar sözü və məsəllər bir-birinə bənzəyir. Sadəcə aradakı fərq ondan ibarətdir ki, məsəllərdə fikir müfəssəl şəkildə əks etdirilir və sonda hikmətli nəticə çıxarılır. Həm də məsəllərin işlədilməsində bir məqsəd vardır, müvafiq hadisəyə köklənməklə şəxsin xarakterinə aid hər hansı xüsusiyyətlər özünü göstərir. Atalar sözündə hər hansı bir hökmün yaxud fikrin ümumi formada verilməsini, eyni zamanda fikrin mürəkkəb ifadə olunmasını vurğulayan İ.İbrahimov məsəllərə aid əsas xüsusiyyətin ümumiyyətə yox, konkret bir şəxsə, məfhuma, hadisəyə aid olmasında görür. Onun fikrinə şərik çıxan V.Vəliyev məsəllərdə ifadə olunan düşüncənin natamam olduğu, aydınlığın olmaması, əlavə izah və şahidlik tələb etdiyini qeyd edir. Buna görə də məsəllərdə müəyyən suallar ortaya çıxır. Lakin buradan aydın olur ki, V.Vəliyev fikirlərində bir qədər qeyri-dəqiqdir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istəyirik ki, atalar sözü və məsəllər arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsində bəzi məqamlar qaranlıq qalmışdır. Lakin fərqləndirici xüsusiyyət kimi qeyd etmək olar ki, fikrimizcə, istər atalar sözündə, istərsə də məsəllərdə əlavə şərhə ehtiyac vardır. Buna dair bir nümunə göstərək. “Bir gül ilə bahar olmaz” atalar sözü ilə “Güc birlikdədir”, “Tək əldən səs çıxmaz” atalar sözü sinonim münasibətidir. Bir gülün bahar gətirə bilmədiyini atalar sözündə o mənanı özündə əks etdirir ki, gül vahiddir, hissədir, bahar isə tamdır, bütövdür. Tamı əmələ gətirmək üçün mütləq şəkildə onun bir yox, bir neçə parçasını birləşdirmək lazım gəlir. Yəni ağac, gül, quşlar, həşəratlar, günəş, isti hava, yaşıl don geyinən təbiət “əl-ələ verərək” bahar yaradır. Bu hissələrin birləşməsi nəticəsində növbəti fəsil mərhələsi mövcud olur. Bu atalar sözünün deyilməsində məqsəd isə bəzən bir işi yerinə yetirmək üçün tək çalışmanın kifayət etmədiyini bildirməkdir. Gərək bu işdə həmin insana kömək edən kimsə olsun. Yaxud Vətəni təkcə bir əsgər qoruya bilməz, mütləqdir ki, onun silahdaşları da ona dəstək olsun və s.

Məsəllərdə də o cümlədən, əlavə izah mütləqdir. Belə ki, bir cümlə ilə ifadə olunmuş fikri izah etmək üçün onu əhvalat kimi danışmaq lazım gəlir. Sonda isə hikmətli və məntiqi nəticə çıxarılır, deyilən fikrin mahiyyəti aydın olur. Digər bir fərqləndirici xüsusiyyət odur ki, atalar sözü konkret hadisədən çıxarılan son nəticə, gəlinən qənaətdir. Məsəllər isə baş vermiş hadisənin məzmununu özündə əks etdirən natamam düşüncədir. Məsəllər konkret şəxsin həyat hadisələrinə aid ola bilər (Məsələn, Molla Nəsrəddin, Bəhlül Danəndə və s.). Atalar sözü isə ümumbəşəri xarakter daşıyır. Onun məzmununda gələcək nəsillərin birbaşa həyatına təsir edən hikmət xəzinəsi vardır. Bununla yanaşı, həm atalar sözü, həm də məsəllərdə məcazilik də özünü göstərir. Ümumiyyətlə, sözün həqiqi mənası onun birbaşa mənasıdır, burada sözü izah etməyə ehtiyac yoxdur, lakin məcazi məna isə sözün törəyən mənalardır. Bu mənalarda sözə hər zaman müxtəlif izahlar qazandırır.

Atalar sözü və məsəllər arasındakı oxşar xüsusiyyətlərə nümunə olaraq onların cümlə formasında ifadə edilməsini, fikri qüvvətləndirmək, obrazlı formada bildirmək üçün istifadə olunduğunu göstərmək olar. Bundan əlavə eyham, alleqorik səciyyə məsəllərin mühüm cəhəti hesab olunur. Məsəllərdə tipikləşdirmə də xüsusi rol oynayır, bu zaman hər hansı əşyanın adı çəkilir. Məsələn: “Keçəl dərman bilsə, öz başına çəkər” [2., s.56], “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” [2., s.56] və s. Atalar sözlərində isə konkretlik yerini ümumiyyətə verir. Burada əsas obraz hər hansı bir hadisə və ya insan deyil, qanundur, qanunauyğunluqdur. Ümumiləşdirmə xüsusiyyətinə görə isə qeyd etmək olar ki, zərbi-məsəllər yalnız funksiyaya görə, atalar sözü isə həm funksiya, həm də məzmununa əsasən ümumiləşir. Məsələn: “Su qabı suda sınar”, “Ot kökü üstə bitər” [2., s.57] və s.

Dilin metaforik-aksiomatik vasitələri arsenalında predikativ vahidlər son zamanlar geniş vüsət almış koqnitiv nəzəriyyənin haqlı olaraq mərkəzi anlayışlarından birinə çevrildi [3,s.46]. Predikativ birləşmələr geniş anlayışdır. Bu birləşmələrin tərkibində metaforik-aksiomatik vasitələr mövcuddur. Elə tədqiqatın obyektini olan paremiyalar da metaforlaşmış və aksiom halını almış predikativ quruluşlu birləşmələrdir. Bu birləşmələr də öz növbəsində müasir dilçilikdə yeni yaranan koqnitiv nəzəriyyənin geniş şəkildə vüsət almış predmetidir. Lakin predikativ quruluşlu birləşmələrdən savayı, bu ifadələrdə güclü şəkildə frazeologiyalaşma prosesi getmişdir. Bu proses özü də geniş anlayışdır. Buraya metaforikləşmiş ifadə və cümlələr aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yalnız struktur cəhətdən daşlaşma, metaforikləşmə deyildir. Eyni zamanda bu fikirlərdə, hökmlərdə verilən sabitlikdir. Çünki bunlar xalqın əsrlər boyu təfəkkür süzgəcindən keçmiş aksiomalardır. Belə aksiomalar sübuta ehtiyacı olmayan fikirlərdir. Buna görə də belə ifadələrin bu aspektdən öyrənilməsi koqnitiv dilçilik üçün də aktualdır.

Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan məsələlərdən biri də atalar sözü və məsəllərin frazeoloji vahidlərə olan münasibəti və onlar arasında müxtəlif cəhətlərin öyrənilməsidir. Bu sahədə yazılmış əsərlərə nəzər saldıqda görmək olur ki, dilçi alimlərimiz arasında bir sıra fikir ayrılıqları yaranmışdır. Belə dilçi alimlərdən biri də B.Q.Hüseynov olmuşdur. Belə ki, o, frazeoloji vahidlərin kifayət qədər araşdırılmadığı qənaətinə gəlmiş, hətta atalar sözü və məsəlləri frazeoloji vahidlər kimi tədqiq etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli dilçi alim S.Cəfərovdan sonra frazeoloji birləşmələri geniş şəkildə araşdırmaya cəlb edən alim K.Y.Əliyev olmuşdur ki, o, bu barədə özünün yazdığı “Bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri” əsərində bəhs etmişdir. Belə ki, o, frazeoloji vahidlərdən danışarkən burada ilkin olaraq rus dilçisi V.Vinoqradovun irəli sürdüyü bölgünü əsas götürür və onun atalar sözü, məsəllərin frazeologiyaya aid edilməsi fikrinə qarşı çıxır. İdiomlar, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini, geniş şəkildə araşdıran N.R.Rəhimzadə frazeoloji birləşmələri təsvir edərkən onların məcazilik və məna tamlığına malik olduğunu, müxtəlif dillərə birbaşa tərcümə edilə bilməməyini və s. qeyd etmişdir. Lakin Rəhimzadə məcazi bütövlüyə əsasən heç də bütün söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər kimi vurğulamır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, bütün frazeoloji birləşmələr məcazi mənaya malikdir, lakin bütün məcazi mənalı birləşmələr frazeoloji vahidlər sayılmır. Bunu bəsit nümunə əsasında da görmək mümkündür. Məsələn, şirin xatirə, dəmir bilək, cin atına minmək, dəridən-qabıqdan çıxmaq ifadələrinə nəzər yetirək. İlk baxışdan demək olar ki, ifadələrin hər biri üçün oxşar cəhət hamısının məcaziliyə malik olmasıdır. Lakin burada şirin xatirə, dəmir bilək məcazi mənaya malik ismi birləşmələrdir, sərbəst söz birləşmələridir, digər iki ifadə-dəridən-qabıqdan çıxmaq, cin atına minmək ifadələri isə məcazi bütövlüyü təmsil edən ifadələrdir. Onları müqayisə etmək üçün ilk növbədə ifadə etdiyi mənanın məcazilik nisbətində baxaq. O birləşmələr frazeoloji vahidlər adlanır ki, onların tərkibində olan bütün sözlər öz həqiqi mənasını tərk etsin və

ayrılıqda yox, bütövlükdə digər həqiqi mənasından ayrılan sözlərlə birləşib ümumi məcazi mənə ifadə etsin. Lakin sərbəst söz birləşmələrində isə hər bir söz öz mənasını yarı nisbətdə qoruyur. Şirin xatirə birləşməsində xatirə sözü mücərrəd isimdir. Xatirə-müxtəlif maddi və mənəvi əşyalar barədə düşüncənin beyində inikasıdır. Bu birləşmədə xatirə sözü öz həqiqi mənasını saxlamışdır. Lakin şirin sözü mücərrədlik baxımından məcazilik qazanmışdır. Xatirə ismi təsəvvürdə mövcud olduğu üçün biz onun dadının olub-olmamasını, acı və ya şirin olmasını bilməyimiz qeyri-mümkündür. Lakin bu birləşmədən fikri daha təsirli ifadə edə bilmək üçün istifadə edə bilərik. O cümlədən dəmir bilək birləşməsinin izahı da bu qəbildəndir. Bilək insana məxsusdur, bu həqiqi mənada işlənən məfhumdur və konkret isimdir. Dəmir sözü isə material adı bildirir və cansız əşya bildiren məfhumdur. Lakin mənə etibarilə birləşmədəki dəmir sözü material adını yox, möhkəm mənasında işlənir. Belə ki, bilək dəmirdən hazırlana bilməz. Lakin dastanlarda kişilərin qol gücünü mübaliğəli şəkildə ifadə etmək üçün biləyin dəmir qədər güclü olduğuna işarə verir. İndi isə frazeoloji birləşmələrin izahına baxaq. Dəridən-qabıqdan çıxmaq frazeoloji birləşməsindəki bütöv mənə ilə ayrı-ayrı sözlər arasında mənə bağlılığı yox dərəcəsinədir. Belə ki, dəri, qabıq, çıxmaq sözləri ayrılıqda müstəqil mənəyə malik olan sözlərdir. Birləşmənin öz mənası isə çox çalışmaq, səylə çalışmaq mənasına gəlir. Yəni insan o dərəcə çox çalışır ki, artıq bədəninə hissələrindən ayrılır. Halbuki bu hal yalnız ölüm vəziyyətində baş verə bilər. Təbii ki, burada özünü göstərən mübaliğə tam mənada məcazilik yaratmışdır. Çünki insan gün ərzində fiziki cəhətdən nə qədər çalışsa da, dərisindən ayrılacaq qədər enerji sərf edə bilməz. Sadəcə bu birləşmə ilə insanlar öz fəaliyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərmək üçün məcazilikdən istifadə edirlər. Digər frazeoloji birləşməyə nəzər yetirək. *Cin atına minmək* frazeoloji birləşməsində də tərkibdəki sözlər (cin, at, minmək) müstəqil mənəli sözlər olsa da, bütöv halda əsəbiləşmək mənasını verir. Çünki həqiqətdə nə cin, nə də onun atı mövcuddur. Lakin insanlar əsəblərini cilovlaya bilməyəndə gərgin olduqlarını bildirmək üçün bu frazeoloji birləşmədən istifadə edirlər. Bu siyahını digər sərbəst söz birləşmələri və frazeoloji birləşmələrlə davam etdirmək olar. Lakin hər müqayisədə eyni nəticəyə gələcəyik: 1) sərbəst söz birləşmələrinin bütöv mənası onu təşkil edən sözlərin mənasına əsaslanır, mənalararası bağlılıq mövcuddur; 2) sabit söz birləşmələrində isə onu təşkil edən sözlərin mənaları ilə bütöv mənə arasında bağlılıq yoxdur, mənalararası əlaqə mövcud deyil; 3) sərbəst söz birləşmələri əşyanın adını daha da konkretləşdirməyə yönəlir, dəqiq ifadə etmək bacarığı aşılayır, sabit söz birləşmələri isə özündə baş verən prosesi əks etdirir, situasiya, hal ilə müşayiət olunur; 4) Sərbəst söz birləşmələri (xüsusilə I növ təyini söz birləşmələri) parçalana bilər, lakin frazeoloji birləşmələr bölünməzdir, parçalanmır. Frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələri ilə müqayisə etməklə yanaşı, atalar sözləri ilə də müqayisəyə cəlb etmək önəmlidir. Onlar arasında bir sıra oxşar cəhətlər də vardır. Belə ki, həm frazeoloji birləşmələrdə, həm də atalar sözündə cümləyə xas olan bitkinlik xüsusiyyəti vardır. Güman ki, bu da onların müəyyən həyati situasiya ilə bağlı olması ilə əlaqədardır. Məsələn, *dilotu yemək*-çox danışmaq, Dost dar gündə tanınar. Hər ikisində məcazilik səviyyəsi yüksəkdir. Lakin bununla yanaşı, fərqli məqamları da vurğulamaq lazımdır. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin öz mənası bütövdür, vahiddir. Lakin atalar sözü və məsəllərdə fikirlər müstəqil cümlə quruluşunda verildiyi üçün təşkil edən sözlər də müstəqil mənada işlənir. Ən ümdə fərqlərdən biri isə atalar sözü hikmət, nəsihət, tövsiyə xarakteri daşıyır. Lakin sabit söz birləşmələri quruluş baxımından məcazilik ifadə edən göstəricidir. Atalar sözləri və məsəllər müəyyən həyat hadisəsi, əhvalatla bağlı olur. Frazeoloji birləşmələrdə isə bu hal müşahidə olunmur.

N.Rəhimzadə isə atalar sözü və zərbi-məsəllərin sayəsində idiomatikləşmə prosesinin baş verdiyini qeyd edir. Hətta bunu eyni quruluşlu sintaktik paralellərin ixtisara uğraması nəticəsində baş verdiyini deyir. “*Elə bil Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda*” [2,s.68]. Bu atalar sözündə bu və ya digər sözlərin ellipsis hadisəsinə uğraması nəticəsində (Elə bil Nadiri taxtda görüb/Elə bil Süleymanı qundaqda görüb) idiomlaşma prosesi baş vermişdir. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, bu tip quruluşlu cümlələr- atalar sözü və məsəllər dilimiz üçün xarakterikdir. Məsələn: *Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük, keçəldən çıxdıq, danqara düşdük; Dama-dama göl olar, yağa-yağa sel olar; İt hürər, karvan keçər, yel qayadan nə aparar, Arifə bir işarə, nadana min kötək* və s. [2,s.68].

Əgər biz Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsindən bəhs ediriksə, bu sahə ilə ciddi məşğul olan H. Bayramovun adını xüsusilə çəkməliyik. Onun “Azərbaycan dili frazeologiyasının nəzəri əsasları” adlı məşhur əsərində frazeoloji vahidlərə dair bütün məsələlərə toxunulmuş, onların strukturu, semantikasını və sərhəd xətləri müəyyənləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır

ki, frazeologiya, atalar sözü və zərbi-məsəllərin bir-biri ilə əlaqəsi bir çox dilçilər tərəfindən bir mənalı qarşılanmamışdır. Belə ki, bəzi dilçilər atalar sözü və zərbi-məsəllərin frazeologiyaya aid edilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər. Onlar bu məsələni belə izah edirlər ki, atalar sözü və məsəllər də frazeoloji birləşmələr kimi vahid mənaya malik olub, hazır formada mövcud olur, yaratdığı semantik bütövlüyə görə məcazi mənə ifadə edən birləşməyə çevrilir. Digər qrup dilçilər isə frazeologiya sahəsinə atalar sözü və zərbi-məsəlləri daxil etməyi məqbul hesab etmirlər. Elə H.Bayramov da bu fikirdə olan alimlərimizdəndir. O, bu situasiyanı belə əsaslandırır ki, əslində atalar sözü və zərbi-məsəllər ənənəvi mənaya malik, qısa, hazır alınan birləşmə tipində deyil, onların strukturu dilimizin daxil olduğu aqlütinativ quruluşa görədir, yəni bu sabit formanın özəyi dilimizin quruluşu ilə ölçülür. Lakin bu mülahizə natamam olduğu üçün özünü doğrultmur. Çünki atalar sözü və məsəllərdə olan sabitlik müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərin mövcudluğuna təsir göstərir (assonans, qafiyə quruluşu və s.) Həm də müəllif atalar sözü və məsəllərdəki sözləri yaxınmənalı digər sözlərlə əvəz edilməsini xalqın zəngin mənəvi irsi dialekt ünsürləri ilə bağlı olduğunu deyir. Sözlərin öz sinonimləri ilə əvəzlənmə prosesi isə ekspressivlik, obrazlılıq yaratmaq məqsədi daşıyır. Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə isə bu kimi hallara yol verilə bilməz. Çünki atalar sözü və məsəllər Azərbaycan ədəbi dilinə daha yaxın olduğu üçün burada şivə xarakterli sözlərdən istifadə düzgün hesab edilmir. Lakin M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində verilən atalar sözlərində dialektlərə yer verilmişdir. Əslində bu sözlər mütləq dialektlər adlanmır, sadəcə onlar abidədə öz əksini tapan sözlərdir. Məsələn, Nə əkərsən, onu da piçərsən. Bununla yanaşı, ədəbi dildə işlənən formada da atalar sözünə abidədə rast gəlmək olur: *Qurd oğlu qurd olar*. [2, s.72].

Dilçilikdə belə bir fikir də mövcuddur ki, atalar sözü və zərbi-məsəlləri müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ədəbiyyatın predmeti kimi araşdırmaq lazımdır. Bu fikrə tərəfdar çıxan H.Bayramov atalar sözü və zərb-məsəllərin folklor nümunəsi kimi şifahi xalq ədəbiyyatında mövcud olduğunu qeyd edir. Hərçənd bu nümunələrin məcaziliyə malik və sabit quruluşlu birləşmə olması onu dilçiliyin obyektinə olmağa daha da yaxınlaşdırır, lakin əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, xalqın milli düşüncəsi, zəngin təcrübəsi və həyat tərzi ilə sıx bağlı olub, onu obrazlı şəkildə əks etdirən bu nümunələr şifahi xalq ədəbiyyatının özünəməxsus, rəngarəng növünün əsas bədii materialını təşkil edir. Bu fikir isə bəzi məqamlarda özünü doğrultmur. Belə ki, istənilən bədii nümunələr linqvistik baxımdan araşdırıla və müvafiq cəhətlər (leksik, semantik, morfoloji və s.) özünü göstərə bilər.

Frazeoloji birləşmələr, atalar sözü və zərbi-məsəllər haqqında yazılan bütün qeydləri nəzərə alsaq, onların ayrılıqda tədqiqat obyektinə olduğunu görə bilərik. Hər iki material dilçiliyin müxtəlif aspektindən araşdırıla bilər. Frazeologiya təkcə atalar sözünə yox, dilin digər yaruslarına mənəbə verir. Deməli, bu anlayış daha genişdir. O, özündə digər leksik vahidlərlə yanaşı, atalar sözü və zərbi-məsəlləri də əks etdirir. Onların bir sıra özünəməxsus cəhətləri vardır. Onlardan ən önəmlisi atalar sözlərinin cümlə səviyyəli məcazlaşma prosesindən keçən dil vahidləri kimi tədqiq olunmasıdır. Belə olduqda rəngarəng nümunələr və onların məcazi izahı ortaya çıxır. Bu məsəllər müxtəlif hadisə, hal və xarakterik xüsusiyyətlərə aid olur. Məsələn, bəzi insanlar şərəfət, ləyaqətə sahibi olmadığı halda özündə ikrah hissi oyadar. Onlar haqqında deyilir: *Xandan gələn nökarəm, dinmə dişlərin tökarəm*. Hər hansı bir məsələni həll etmədən öncə onun məzmununu anlamadan işi görmək-Babam mənə kor deyib, gələn-gedən vur deyib. Əgər bir insan sakit təbiətlidirsə, heç kəsləyi yoxdursa, bu zaman onun haqqında deyilir: Heç kəsin yatan öküzünə hiş, yumurtlayan toyuğuna kiş deməz. Xəsis insan haqqında işlədilən məsələyə aid nümunə budur: *Pəniri şüşəyə qoyub çöldən əppək batırır* [2., s.80]; əldə etdiklərinə şükürü olmayan insanlar haqqında: *Ərəmik camış tək anqırıb gəzir* [2, s.80]. Sırr saxlamağı bacaranlar üçün: *Bir daş altda, bir daş üstə*. Xarakterik xüsusiyyətləri özündə əks etdirən atalar sözü və zərb-məsəllərdən savayı, müstəqil işlənən sözlərdən ibarət atalar sözlərinə də rast gəlmək olur. Məsələn: *Yük əyməsə, daş qəribliyə düşməz. Miyançının kisəsi gen, elçinin vədi behişt olar*; Baş da onun, başmağı da və s. [2, s.89]. Gördüyümüz kimi, nümunədə verilən atalar sözləri sərbəst və müstəqil formada işlənən sözlərdən yaranmışdır. Digər bir cəhət ondan ibarətdir ki, belə atalar sözlərini izah etmək üçün qısa deyil, ətraflı izaha ehtiyac olur. Elə atalar sözü və məsəllər də vardır ki, onlar birmənalı izah edilmir. Artıq öyrəndik ki, atalar sözü və zərbi-məsəllərdə ən vacib xüsusiyyət məcazilikdir. Bəzən isə atalar sözü məcaziliklə yanaşı, digər mənaya-həqiqi mənaya da malik olur. Məsələn, *Ət yeyən quş dimdiyindən bəllidir*. Biz bu atalar sözünün ilkin mənasını ön plana çəkməliyik. Belə ki, burada diqqət quşun dimdiyinə işarədir. Həqiqətən, *ət yeyən quşların dimdiyinin*

formasını digər quşlarla müqayisədə fərqli quruluşda olur. Bu nümunə Süleyman Rəhimovun “Saçlı” romanından götürülmüşdür. Digər nümunələrlə də tanış olaq: *Eybsiz gözəl olmaz; Aşın duruluğu, dənin azlığındandır; Qurd yuvasından sümük əskik olmaz; Ovu bərəsində vurmaq lazımdır* [2, s.84] və s. Bu qəbildən olan atalar sözlərini isə dərhal başa düşmək olur, onların əlavə izaha ehtiyacı yoxdur. Bir qrup atalar sözləri də vardır ki, həqiqi mənada qətiyyəni işlənmir, yalnız məcazilik ifadə edir. Məsələn, hər hansı məsələ, hadisə, düşüncəni dərhal deyil, sonradan fərqi varanda bu atalar sözlərindən istifadə edilir: *Öküz vurdu dizimə, aqlım gəldi özümə; Həqiqi olmayan məlumatı ötürəndə: Dünən öldü birisi, bu da onun dərisi; Bir işi vaxtında görmədikdə: Haca gedən gəldi, saca gedən gəlmədi; Haqq yeməmək üçün: Haqq incələr, qırılmaz; Simic xislətli insanlar haqqında: Odunu əsirgəyənin kababı çiy qalar* [2., s.86].

Nəticə

Beləliklə paremioloji vahidlər haqqında aparılmış tədqiqatları öyrəndikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, paremioloji vahid termini altında frazeoloji birləşmələri, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, aforizmləri tədqiq etmək daha doğru olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
2. Əlizadə Z. Atalar sözlərinin həyatı. B., Yazıçı, 1985, 243 s.
3. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı, “Təhsil”, 2009, 560 səh.
4. Гамидов И. Г. Философия грамматики паремии-фразеологических единиц. Учебное пособие. 2-е изд. Баку: Мутарджим, 2017.-368 с.
5. Майтиева Р.А., Зайдиева Л.М. Паремии как особая система значащих единиц языка мир науки, культуры, образования. № 5 (90) 2021, с.371-373
6. Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в Азербайджанском языке: АКД, Баку, 1967, 26 с.

**Slavyan Universitetinin doktorantı
E-mail:leyla_haciyeva@bk.ru*

Leila Hajiyeva

ABOUT THE STUDY OF PROMOES IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

Proverbs are a concept that has always interested world scientists. Most researchers place the goal of discovery at the forefront, bringing the historical aspect into the study. In addition, the structural analysis of proverbs has provided a valuable example for the structural analysis of folklore in general. Although the study and collection of proverbs-paremiological units in Azerbaijani linguistics began in the 19th century, the linguistic study of paremiological units began to intensify from the end of the 20th century.

The article deals with the study of proverbs in Azerbaijani linguistics from the point of view of linguistics.

Keywords: *proverb, proverb, folklore, research, linguistics.*

Лейла Гаджиева

ОБ ИЗУЧЕНИИ ПАРЕМИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Пословицы – это концепция, которая всегда интересовала мировых ученых. Большинство исследователей ставят цель открытия на первый план, привлекая к исследованию исторический

AXTARIŞLAR • RESEARCHES • ПОИСКИ

аспект. Кроме того, структурный анализ пословиц явился ценным примером для структурного анализа фольклора в целом. Хотя исследование и сбор пословиц-паремиологических единиц в азербайджанском языкознании началось с XIX века, лингвистическое изучение паремиологических единиц начало активизироваться с конца XX века.

В статье речь идет об изучении пословиц в азербайджанском языкознании с точки зрения языкознания.

Ключевые слова: *паремия, пословица, фольклор, исследования, языкознание.*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 02.09.2024

Son daxilolma tarixi: 12.10.2024